

Inhoud

Vooraf _ 10

- 1 Intro/entree _ 15
- 2 Bronnen/fundamenten _ 21
- 3 Gezin _ 67
- 4 Werk _ 83
- 5 Gebruikers _ 153
- 6 Bureau _ 177
- 7 Collega's _ 199
- 8 Sociale opgave _ 221
- 9 Ruimte _ 241

Dankwoord _ 251

Literatuur _ 253

Namenregister _ 254

Fotoverantwoording _ 256

Het was 1968, een magisch jaar, het jaar van mijn eerste grote liefde. Ik was achttien, ik zat nog op school, hij was eenendertig, architect, schreef in de krant, en had net de Athenaeum-boekwinkel op het Amsterdamse Spui ontworpen. Wiek Röling, ik herinner me nog goed hoe mooi ik die naam vond, licht en sterk. Ik ontmoette hem bij mijn vader, ze zouden elkaar spreken vanuit een gedeelde zorg over ziellose nieuwbouw in de oude Amsterdamse binnenstad. Ik zou koffie brengen, en bleef er de hele avond bij, aangetrokken tot deze bevlogen man.

De eerste keer dat we uitgingen, naar de opera, liepen we na afloop naar de boekwinkel op het Spui. Hij had de sleutel, opende de deur en deed de lichten aan, mooie staande lampen met matglazen bollen: het was feest, zei hij. Het leven kreeg voor mij een andere belichting: ik werd uit de grauwheid van de schooltijd getild en uit de bij vlagen wat zware sfeer thuis. Ik was opeens beland in een kleurrijker leven.

Hij haalde me soms tussen de middag van school, maakte dan eieren met kaassaus, waardoor ik 's middags in de schoolbank zat met een krachtige knoflookkegel. Maar dat kon me niet deren, ik maakte een sprong van onzeker schoolmeisje naar uitverkorene. Want zo voelde het.

En zo was het ook: hij liet me de wereld zien. Het idee van eindexamenjaar hield me niet erg meer bezig. Na mijn eindexamen gingen we met de nachttrein naar Venetië, we reisden naar Zuid-Italië, Marokko, New York, Chicago, bezochten gebouwen, bekeken steden. Ik kreeg toegang tot een nieuwe wereld, een andere manier van kijken, lichter, opener.

De architect Herman Hertzberger, vriend en collega van Wiek, maakte deel uit van die wereld. Hertzberger, toen midden dertig, had al naam gemaakt met zijn studentenflat in de Weesperstraat, hij was bezig met een bijzonder kantoorgebouw, Centraal Beheer in Apeldoorn, dat we gingen bekijken. We gingen voortdurend op stap om gebouwen te bezichtigen. Centraal Beheer werd anders dan alle gebouwen die ik kende, het had een structuur waarin je kon dwalen, geborgen plekken

die tegelijk open waren, open ruimten met licht van boven, glazen bouwstenen die licht doorlieten. Betoverend.

Niet dat ik uit een geborneerd gezin kwam, verre van dat, maar mijn vader, beeldhouwer van beroep, was gericht op behoud, niet op vernieuwing. Vernieuwing was in zijn ogen vaak vernieling. En ook dat was waar. Hij was gegrepen door de afbraak van de oude Amsterdamse binnenstad, en richtte zich een groot deel van zijn leven op de redding hiervan uit de verwoestende werking van de toen moderne doorbraakgedachte waarin oude buurten gesloopt moesten worden om de binnenstad toegankelijk te maken voor auto's. Als kinderen werden wij meegetrokken in deze strijd, met de argwaan tegen de arrogantie van planners die geen gevoel hadden voor de structuur van de oude stad en de schoonheid en sfeer van oude huizen. Ik was dus opgegroeid met oog voor gebouwen, voor de structuur van de stad, en met het besef hoe belangrijk de omgeving is waarin je leeft, woont, werkt, naar school gaat. En toen ontmoette ik deze jonge architect, die me de ogen opende voor de bevrijdende werking van moderne architectuur, en me meenam in zijn wereld. We trouwden nog geen jaar later. Herman was in die wereld een lichtend voorbeeld, een bezielde en zeer productieve ontwerper die erin slaagde een groot deel van zijn ideeën te realiseren, die eindeloos kon onderhandelen om gedaan te krijgen wat hij wilde, en die ook mij hartelijk toeliet in zijn wereld, zijn gezin, zijn ideeën, zijn wat rommelige en doorleefde huis, eerst aan de Stadhouderskade op een bovenverdieping, later aan het Sarphatipark, waar hij nog steeds woont.

Dat was het begin van onze kennismaking. En toen vertrok ik, vierentwintig jaar oud, uit mijn huwelijk. Ik behield mijn belangstelling voor architectuur en voor de stad, maar volgde verder andere wegen: het pad van de sociologie, het schrijven. Herman kwam ik nog wel eens tegen, op de markt of bij de visboer, samen met zijn vrouw Hans, altijd hartelijk, en ik kon hem en zijn bouwprojecten goed volgen in de media.

Totdat Wiek overleed, zomer 2011, en Herman, zelf inmiddels achten-

zeventig, me belde om te vragen of ik dit wist, en of ik naar de begrafenis ging. Dat ontroerde me, na zoveel jaren, de banden die blijven te midden van alles wat voorbijgaat.

Het was het begin van hernieuwd contact, na ruim veertig jaar. Ik werd uitgenodigd voor de lunch bij hem thuis, kort na de begrafenis. Het voelde als thuiskomen, de verwelkoming door zijn vrouw Hans, de sfeer, de interesse die vanuit onze verschillende vakgebieden over dezelfde thema's bleek te gaan: hoe mensen samenleven, en hoe condities te scheppen waarin ze zich niet verloren voelen, die bijdragen aan hun welbevinden. We spraken over vrijheid en hoe die structuur behoeft, over plek en geborgenheid maar hoe er ook altijd een verlangen is naar verder trekken en verder komen, naar uitzicht.

Ik werd uitgenodigd voor zijn vijfentachtigste verjaardag, op de Academie voor Bouwkunst op het Waterlooplein. Herman hield een bevlogen toespraak, met als laatste woorden dat hij er nog was en niet van plan was op te houden. Ik zag architecten van veertig jaar geleden, ouder geworden, met een soms vage blik van halfherkenning, en besefte door hun ogen dat ook ik veertig jaar ouder was. Ik zag zijn kinderen, Akelei, Veroon, Titus, inmiddels volwassen mensen, en hun kinderen. Ik zag de vrouw die al die jaren maquettes voor hem maakte, Marijke Teijsse, een goede vriendin van Wiek.

Toen werd het me te machtig, de glimp van de wereld die ik zo jong verlaten had, het voorbijgaan van de tijd. Bij de uitgang werd me een grote doos overhandigd, een geschenk van Herman voor alle genodigden, met daarin grote bladen met foto's en teksten, zijn visie en zijn ontwerpen, objecten, beelden en tekstregels die hem geïnspireerd hadden.

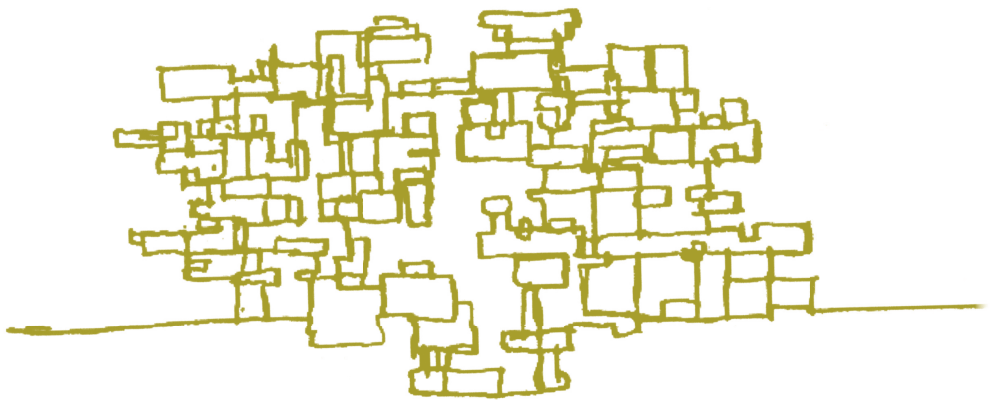
Zijn oeuvre, zoals hij me zei toen ik hem naderhand opzocht om hem voor dit kostbare cadeau te bedanken. 'Alles zit in die doos, maar ik krijg het er niet meer goed uit, ik weet niet meer hoe ik hier een lopende tekst van kan maken.' Intuïtief bood ik aan hem te helpen. Tot mijn

opluchting nam hij dit aan, zonder aarzeling of bedenking. Het zou dan wel een boek van ons samen moeten worden, een ontmoeting tussen onze vakgebieden.

Dat laatste is het geworden, maar het werd een boek over hem met mij als auteur. Dat bleek een helderder verdeling van plaats en positie; met alle ruimte die deze opgave ons gaf was dit het uitgangspunt, de eerste aanleg die dit boek zou worden. Het fundament voor de structuur die geleidelijk ontstond: die van een gebouw, of een stad, een Italiaanse stad, met een centraal plein, dat zicht geeft op zijn visie en gebouwen. Van daaruit lopen verbindingsstraten naar andere delen van zijn werk en zijn leven: zijn bronnen, gezin, bureau, gebruikers van zijn gebouwen, collega's, en wat er van zijn werk van waarde is, juist ook voor deze tijd.

Van dat laatste raakte ik in de jaren dat we aan dit boek werkten hoe langer hoe meer overtuigd.

En dat geldt ook voor al die jonge architecten en architectuurstudenten die bij hem te rade gaan en zich laten inspireren door zijn visie en voorbeeld. Bestand tegen de tijd, in staat veranderingen te incorporeren. Voor mij was het werken aan dit boek een samenkomen van lijnen van vroeger en nu, van gebeurtenissen, visies en ervaringen, die samen een nieuw en hecht patroon vormen.

Dit boek is een ontmoeting tussen de architectuur en de sociologie, mijn vakgebied. Herman Hertzberger is de meest sociologische architect die ik ken. Hij kijkt naar mensen, en naar wat ze nodig hebben aan geborgenheid, contact en perspectief. Hij ziet zijn werk als het scheppen van de ruimtelijke condities voor samenleven. Gebouwen zijn voor hem geen einddoel, maar een *tool*, een middel, voor samenleven. Hij ziet hoe samenlevingen veranderen, en dat je dus geen gebouwen moet ontwerpen die vastgepind zijn op de functies van dat moment. Zijn werk gaat over ruimte, en ruimte is bij hem relationele ruimte, want ruimte maakt contact mogelijk, inviteert hiertoe of ontmoedigt dit en werkt vervreemdend.

De thema's waarmee wij bezig zijn raken elkaar. We zijn beiden door-drongen van het belang van interactie tussen mensen en van sociale cohesie. We beseffen hoe vrijheid – een grondthema in Hertzbergers werk – structuur behoeft, en hoe structuren ruimte moeten bieden voor variatie en verandering. We zien hoe de samenleving verandert, en hoe de macht van het kapitaal steeds verder is doorgedrongen in het huidige denken en doen. Hoe daarmee belangrijke waarden niet meer meetellen, niet in ons denken, niet in onze berekeningen, niet in de vormgeving van de ruimte. Waar blijven de kinderen, waar de straten en pleinen om te zitten, te praten, te spelen? Het economisch rendement is de overheersende maatstaf geworden, met verwaarlozing van andere behoeften. We zagen voorjaar 2020 hoe de maatregelen om het coronavirus te beheersen ons dwingen om fysieke afstand te houden, hoe zwaar het isolement valt, wat er wegvalt als het leven online gaat. Deze ervaring legt bloot waar Hertzberger al zijn hele leven werk van maakt: de behoefte aan contact.

Hertzbergers werk is gericht op vormgeving, op materie. Zijn denken is ruimer, gericht op het grotere geheel. En tegelijk op het kleinere: een spelend kind, met elkaar pratende burens op een balkon, een detail als het ontwerpen van een leuning die voldoende houvast biedt tot aan beneden toe. Oog voor het grote en het kleine, en voor het verwaarloosde: een gevallen boomblad in het park, een kartonnen doosje uit de supermarkt waarin de chocolade-paaseitjes verpakt zijn. Door zijn ogen wordt de wereld rijker, veelvoudiger aan betekenissen.

Dat keert terug in zijn ontwerpen: hij reikt gebruikers vormen aan die zij zich op eigen wijze kunnen toe-eigenen, naar hun hand zetten en van betekenis voorzien. Vormen die verschillend geïnterpreteerd kunnen worden.

Het besef van een veelvoud aan mogelijke interpretaties betreft ook de taal. Daar is het zaak om zo precies mogelijk te formuleren wat je bedoelt, om misverstanden te voorkomen. Het zoeken naar de goede woorden is iets dat ons beiden sterk bezighoudt, de precisie van taal, de zuiverheid van toon, zonder ruis of valse klanken, het vinden van begrippen die de lading dekken. Dat was een gezamenlijk karwei waar we ons allebei voluit in gooiden.

Zo zaten we daar de vrijdagochtenden, twee jaar lang, om de week. Hij vertelde, liet foto's zien, maakte snelle schetsjes om duidelijk te maken wat hij bedoelde. Ik stelde hem vragen, maar soms begon hij al te praten bij het openen van de deur. Dan lag er een krantenbericht klaar dat zijn verbazing of ergernis had gewekt. Onderwerpen kwamen terug, en kregen geleidelijk meer contouren. Soms leidde een vraag tot nieuwe associaties, en helderder verbindingslijnen.

Ik ontdekte gaandeweg wat zijn belangrijke thema's zijn, en hoe die al vroeg in zijn leven gevormd zijn, in de oorlogsjaren van zijn jeugd. Hoe constant deze zijn gebleven, en in elk werk opnieuw vorm krijgen. Maar ondanks de continuïteit in thema's is zijn denken nooit afgesloten. En ook dat is een gemeenschappelijk onderwerp: hoe samenlevingen veranderen, de manieren van werken, leren en leven, en hoe dat om voortdurend aanpassen vraagt. Om structuren die bestand zijn tegen veranderingen, die de ruimte laten om deze anders in te vullen. Het kijken, denken, interpreteren en vormgeven gaat dus altijd door.

Het vormgeven in ruimte, en in taal; Hertzberger doet beide. Hij bouwde niet alleen, maar schreef ook een vijftal boeken waarin zijn visie en zijn werk goed gedocumenteerd en beschreven zijn. Een aantal hiervan, zoals *Ruimte maken*, *ruimte laten*, behoorden lang tot het vaste repertoire van de architectuuropleiding in ons land, maar Hertzbergers invloed reikt veel verder. Internationaal was en is de belangstelling voor zijn werk groot, nog altijd krijgt hij veel verzoeken, ook uit het buitenland, voor interviews en reacties, artikelen van en over hem verschenen in tal van gerenommeerde buitenlandse architectuurboeken en -tijdschriften. Samen met zijn eigen boeken vormen ze enkele meters in zijn boekenkast. Ook deze vormen een erfenis in kijken en vormgeven die juist in deze tijd door jongere generaties als van grote waarde wordt herkend. Ze komen iets bij hem halen wat verloren is of dreigt te gaan en wat essentieel is voor een leefbare omgeving: zijn manier van kijken.

Nu wordt hij, in dit boek, zelf bekeken, door mijn ogen: zijn achtergrond en ontwikkeling, wie en wat hem gevormd hebben, hoe hij in het leven staat en opereert in zijn werk en leven. Beschreven vanuit een grote vertrouwdheid van sfeer en achtergrond, maar ook met de afstand die bij mijn vak hoort, gericht op de context van de tijd, van de omgeving waarin hij opgroeide en van de sociale arena waarin hij als architect werkt. Geen architectuurgids maar een portret, een beeld van hoe hij geworden is wie hij is, hoe hij kijkt, en hoe dit vorm krijgt in zijn gebouwen.

Dit boek is voor mij een terugkeer naar de wereld van mijn eerste man, Wiek Röling, architect, bevriend met Herman Hertzberger. Maar het is ook een terugkeer naar de wereld van mijn vader, beeldhouwer en voorvechter voor het behoud van de Amsterdamse binnenstad, van de structuur van de stad en de maat en het ritme van de huizen. Ondanks hun toenmalige verschillen – de eerste was gericht op vernieuwing, de ander op behoud – komen ze nu voor mij samen: in hun aandacht voor de gebouwde omgeving,